

Kamila Budrowska

Uniwersytet w Białymstoku

ORCID: 0000-0003-3400-3966

Cenzurowanie „Pamiętnika Literackiego” przed i w czasie stanu wojennego (1980–1983)¹

1. Wprowadzenie

Cenzurowanie „Pamiętnika Literackiego” w stanie wojennym oraz miesiącach bezpośrednio go poprzedzających to zagadnienie ciekawe, a przy tym złożone.

W artykule zaprezentowane zostanie w dwu perspektywach: a) jako przykład kontrolowania piśmiennictwa w okresie szybko następujących po sobie zmian politycznych i prawnych (w tym w okresie zawieszenia działalności czasopism), b) jako przykład kontrolowania periodyków naukowych z dziedziny literaturoznawstwa.

Na marginesie głównego nurtu dociekań sprawdzona zostanie także opinia o zdecydowanym zelżeniu komunistycznej cenzury w dwóch momentach historycznych: w okresie „odwilży” oraz „karnawału” Solidarności². Przy czym, o ile funkcjonowanie państwowej

- 1 Projekt finansowany w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Regionalna Inicjatywa Doskonałości” na lata 2019–2022, nr projektu 009/RID/19, kwota finansowania 8 791 222 zł.
- 2 Pisze J. Eisler: „Jednocześnie trzeba pamiętać, iż lata 1980–1981 były okresem największej swobody politycznej w historii PRL. Choć nikt nie prowadził tego typu badań porównawczych, wydaje się jednak, że liberalizacja sięgnęła wtedy głębiej, niż w 1956 r. Poza tym, zmiany okazały się relatywnie trwałe, procesu

kontroli słowa w czasie destalinizacji zostało już szczegółowo opisane, a jej złagodzenie potwierdzone [zob. Bates 1995; Budrowska 2009; Romek 2010; Kloc 2018; Kamińska-Chełminiak 2019], wciąż mniej jest prac podejmujących temat działań GUKPPIW w okresie przemian solidarnościowych. Dwie najciekawsze to: klasyczne opracowanie Zofii Radzikowskiej [zob. Radzikowska 1990] oraz książka Wiktora Gardockiego [zob. Gardocki 2019], warto też wspomnieć inne większe prace [zob. Rudka 2001; Łozowski 2010; Świstak 2010; Kropidłowski 2010].

Wybór „Pamiętnika Literackiego” jako egzemplifikacji wywodu motywować można długoletnią tradycją wydawniczą, poziomem naukowym pisma oraz zawodową pozycją autorów i redakcyjnego kolegium. Odpowiedzialne za kontrolę pisma wrocławski i główny oddziały urzędu³ [zob. Borkowska 2016] wypracowały zatem standard jego cenzurowania i przykładały do tej pracy niemalą wagę [zob. Budrowska 2009; Budrowska 2014].

Podstawą materiałową niniejszej wypowiedzi są tomy „Pamiętnika Literackiego” z lat 1980–1983 oraz wybrane archiwalia z zespołu GUKPPIW pomieszczone w teczkach: „Informacje Departamentu Informacji i Nadzoru”, „Informacje o dokonywanych ingerencjach”, „Informacje dzienne Zespołu Instruktażu i Dokumentacji”, „Informacje miesięczne o ingerencjach” z lat 1980–1983 przechowywane w AAN (Archiwum Akt Nowych) w Warszawie⁴. Pomimo iż dokonano autopsji materiałów źródłowych, tylko w pojedynczych wypadkach udało się odnaleźć bezpośrednie wzmianki na temat cenzurowania „Pamiętnika Literackiego”. W dopełnieniu wniosku pomogła więc analiza cenzorskich ingerencji podejmowanych w tym samym czasie wobec innych periodyków oraz ustalenia badaczy, opierających się na tej samej bazie źródłowej,

liberalizacji i demokratyzacji systemu nie zdołał na dłuższą metę odwrócić nawet stan wojenny. Ustawy przyjęte przez Sejm w 1981 r. (m.in. ustawę o cenzurze) co najwyżej nowelizowano, ale ich nie odrzucono [...]” [Eisler 2008: 98].

3 Warto przypomnieć, że akta WUKPPIW we Wrocławiu zachowały się jedynie w niewielkiej liczbie i to głównie w odpisach przesyłanych do warszawskiej centrali.

4 AAN, GUKPPIW, sygn. 3803, 3810, 3811, 3815, 3818, 3912, 3913, 3914, 3916, 3917, 3918. Pomimo skrócenia nazwy urzędu cenzury w 1981 do GUKPIW nazwa zespołu archiwalnego pozostała bez zmian.

ale skupiających się na innych zagadnieniach [zob. Gardocki 2019; Kotowska-Kachel 2016].

Historia cenzurowania „Pamiętnika Literackiego” w okresie stanu wojennego i poprzedzających go miesiące okazuje się, przede wszystkim, historią walki o „obecność” Czesława Miłosza. Tu także pomocą w rozważaniach służył zaawansowany stan badań [zob. Woźniak-Łabieniec 2012, Gardocki 2015].

2. Cenzura w latach 80. – krótkie przypomnienie

W pierwszej połowie lat 80. XX wieku doszło w Polsce do kilkukrotnego zaostrzenia i łagodzenia działań państwowej cenzury. Wpłynęły na to okoliczności polityczne, jak i wymuszone przez nie zmiany prawne. Po kilku spokojniejszych latach, a poprzedni wstrząs miał miejsce w granicach roku 1976 i związany był z powstaniem „drugiego obiegu” [zob. Budrowska 2022], w 1980 roku w GUKPIW i wojewódzkich oddziałach urzędu ponownie zawrzało.

Najważniejsze dla funkcjonowania instytucjonalnej kontroli wydarzenia polityczne początku lat 80. to: powstanie NZS „Solidarność”, fala strajków i porozumienia sierpniowe, wprowadzenie stanu wojennego, jego zawieszenie i zniesienie. Najważniejsze z kolei zmiany prawne to: uchwalenie 31 lipca 1981 roku nowej ustawy o cenzurze (wtedy też skrócono nazwę do urzędu do: „Główny Urząd Kontroli Publikacji i Widowisk”), która weszła w życie dwa miesiące później, ogłoszenie dekretu o stanie wojennym, znoszącego obowiązywanie ustawy i wprowadzającego „cenzurę wojenną” (zarządzenie prezesa GUKPIW z 12 grudnia 1981 roku), a po zniesieniu stanu wojennego – powrót do przekształconej wersji nowej ustawy [zob. Radzikowska 1990].

Sytuacja zmieniała się więc co kilka miesięcy, wymuszając na pracownikach urzędu kontroli gotowość do pracy w sytuacji permanentnej reformy. Ową trudność odnotowano w „Informacjach o ingerencjach dokonywanych w okresie VII-X 1981”, w których pojawia się informacja, że w październiku cenzorów obowiązuje już nowa ustawa, której wprowadzenie było bardzo

skomplikowane i wiązało się z reorganizacją i licznymi szkoleniami⁵. Warto dodać, że całkowita likwidacja cenzury stała się w sierpniu 1980 jednym z najważniejszych postulatów strajkowych i choć nie udało się go zrealizować, już samo zasygnalizowanie sprawy wpłynęło na kształt przygotowywanej ustawy i przyczyniło do zdecydowanego złagodzenia (wyjąwszy okres stanu wojennego) podstaw prawnych kontroli [zob. Paczkowski 2010; Eisler 2008].

Dla niniejszych rozważań najważniejsze są dwa momenty „zwrotne”: wejście w życie nowej ustawy o cenzurze (1 października 1981), wyłączającej spod cenzorskiej jurysdykcji wiele typów publikacji, w tym:

[...] publikacje naukowe i dydaktyczne szkół wyższych, placówek PAN, samodzielnych placówek naukowo-dydaktycznych, instytutów naukowo-badawczych i placówek typu naukowo-badawczego utworzonych zgodnie z obowiązującymi przepisami, zakładów kształcenia duchownych i zarejestrowanych stowarzyszeń naukowych, a także druki tych instytucji służące zbieraniu danych do celów badawczych [...] [Bagieńska-Masiota 2014: 191–193]

oraz wprowadzenie stanu wojennego, wraz z dekretem 17., na podstawie którego zawieszono w Polsce wydawanie zdecydowanej większości periodyków⁶.

Warto zauważyć, że te ważne wydarzenia dzieli jedynie kilkanaście tygodni.

3. „Pamiętnik Literacki” w cenzurze

„Pamiętnik Literacki” założono w roku 1902, cztery zeszyty z roku 1980 oznaczono zatem jako „Rocznik 71 (LXXI)” (w obliczeniach uwzględnianie są przerwy wojenne). Redaktorem naczelnym pisma był w tym czasie Bogdan Zakrzewski, który piastował to stanowisko

5 AAN, GUKPPIw, sygn. 3912, k. 76.

6 AAN, GUKPPIw, sygn. 1624, k. 18–19.

aż przez 38 lat⁷, zastępcami: Henryk Markiewicz i Teresa Kostkiewiczowa. W skład redakcji wchodził ponadto: Kazimierz Bartoszyński, Michał Głowiński, Mieczysław Klimowicz, Zdzisława Kopczyńska, Zofia Stefanowska. Nakład wynosił 1800 egzemplarzy, jak na pismo naukowe – dużo.

Zeszyt nr 1 z roku 1980 (oddany do składu w grudniu roku poprzedniego) poświęcony był teorii przekładu, zeszyt nr 2 (oddany do składu w lutym) – literaturze oświeceniowej, przede wszystkim Ignacemu Krasickiemu. Przypomnieć należy, że pierwsza kontrola publikacji periodycznych miała miejsce przed oddaniem ich do składu, potem pismo czytano raz jeszcze: w przypadku pism codziennych kontrola następną przeprowadzana była w drukarni, w przypadku pism wydawanych rzadziej – gotowy skład przesyłano na powrót do urzędu [zob. Hobot 2000; Łętowski 2010; Kamińska 2013; Swacha 2014; Kamińska-Chelminiak 2016].

Na ostatniej stronie okładki zeszytu drugiego „Pamiętnika Literackiego”, w zapowiedziach, widnieje informacja, że w numerze kolejnym ogłoszony zostanie artykuł Ireny Sławińskiej *Obraz poety i jego gospodarstwo. Rzecz o Czesławie Miłoszu*. Z ogłoszenia zeszytu nr 3 (dedykowanego profesorowi Czesławowi Zgorzelskiemu) wynika, że artykuł ten się nie ukazał. W związku z tym, że wydrukowano wszystkie inne zapowiadane teksty, z dużym prawdopodobieństwem założyć można, że usunęła go cenzura.

Pracującą na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim autorkę artykułu władze postrzegały wyjątkowo źle: w 1949 roku usunięto ją karnie z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, w 1953 wstrzymano druk rozprawy habilitacyjnej *O komediach Norwida*, potem też samo przyznanie habilitacji, uzyskanej dopiero w okresie „odwilży” w 1956 roku. Z przeprowadzonych badań wynika, że w latach 1952–1954 objęto Sławińską częściowym zakazem druku [zob. Budrowska 2023].

Jednakże czynnikiem przesądającym o wstrzymaniu publikacji artykułu okazał się w tym wypadku nie życiorys badaczki

7 G. Borkowska pisze: „[...] prof. Zakrzewski był w rozsądny sposób człowiekiem pragmatycznymi i pokornym [...] umiał dogadywać się z cenzurą” [Borkowska 2016: 461].

(choć samo wybranie kontrowersyjnego tematu wskazuje na jej dysydencką postawę), ale temat, dotyczący niechętnie widzianego przez władze pisarza. Hipotezę taką potwierdza fakt, że w zeszytcie czwartym „Pamiętnika Literackiego” (dedykowanym profesor Marii Renacie Mayenowej na 70. urodziny) z tego samego roku, ogłoszono inny artykuł Sławińskiej, tym razem na temat rosyjskich formalistów.

Zeszyt nr 3, z którego znikł artykuł na temat poezji Miłosza, został oddany do składu 17 maja 1980, cenzorska kontrola musiała mieć miejsce przynajmniej kilka lub kilkanaście dni wcześniej. Jak stwierdza Andrzej Franaszek, w gronie ścisłych kandydatów do literackiej nagrody Nobla zaczęto wymieniać Miłosza w końcu lat 70., w maju 1980 sprawa była już pewna [zob. Franaszek 2011: 685–686]. W GUKPPIW, w którym przyznanie najwyższego literackiego lauru pisarzowi objętemu pełnym zakazem druku stanie się prawdziwym trzęsieniem ziemi, nic jeszcze wiosną złagodzenia kontroli nie zapowiadało.

Stan badań na temat cenzurowania twórczości i osoby Miłosza jest zaawansowany, choć wiele tematów czeka wciąż na podjęcie [zob. Woźniak-Łabieniec 2012; Gardocki 2015]. Tu przypomnę jedynie, że poeta objęty był od 1951 roku pełnym „zapisem”, czyli zakazem drukowania jego tekstów i wzmiankowania nazwiska, a który utrzymano w kolejnych latach⁸. Jak wynika z dokumentów wywiezionych z kraju przez Tomasza Strzyżewskiego, najpóźniej w roku 1976 zapis złagodzone [zob. Strzyżewski 2015: 86], natomiast artykuły naukowe na temat twórczości autora *Doliny Issy* mogły zacząć się ukazywać od końca lat 70. [zob. Borkowska 2014: 14]. Gardocki stwierdza, że w materiałach wytworzonych przez GUKPPIW w latach 70. i 80. pojawiają się liczne wzmianki na temat „odpowiednich”, „odnośnych” czy „szczegółowych” dyrektyw dotyczących osoby i twórczości Miłosza, z czego wysnuwa wniosek, iż zalecenia te nieustannie aktualizowano [zob. Gardocki 2015: 321].

9 października 1980 roku Miłosz otrzymał literacką Nagrodę Nobla. Pierwsze wzmianki o tym wydarzeniu i samej osobie pisarza

8 Samego „zapisu” z początku lat 50. nie udało się odnaleźć, ale na jego wprowadzenie wskazuje analiza cenzorskich działań [zob. Woźniak-Łabieniec 2012: 14–15].

pojawiły się w wysokonakładowej prasie już dnia następnego i to od razu w popularnym tygodniku „Polityka” [zob. Gardocki 2015: 330]. Najwyraźniej – formalnie lub nie – zakaz anulowano bezpośrednio po potwierdzeniu informacji o nagrodzie, zauważmy jednak, że urząd cenzorski zwlekał najdłużej, jak się dało.

Sprawa nieopublikowanego w „Pamiętniku Literackim” artykułu Sławińskiej wraca pod koniec roku, gdy do składu i druku trafia zeszyt czwarty. W informacji na ostatniej stronie okładki ponownie wymienia się ten sam tytuł: *Obraz poety i jego gospodarstwo. Rzecz o Czesławie Miłoszu* jako zapowiedź do numeru 1/1981. Tom zostaje oddany do składu w sierpniu 1980, do druku – w grudniu. To już czas solidarnościowych strajków, a ponadto czas „około” i „ponobłowski”.

W zeszycie 1/1981 (dedykowanym profesorowi Stefanowi Żółkiewskiemu z okazji 70. urodzin) rzeczonego artykułu Sławińskiej jednak brak. Powody wyjaśnia nota zamieszczona w dziale „Dyskusje – Korespondencja”: *W sprawie artykułu „Obraz poety i jego gospodarstwo. Rzecz o Czesławie Miłoszu”*:

Zapowiedziany artykuł p. prof. Ireny Sławińskiej *Obraz poety i jego gospodarstwo. Rzecz o Czesławie Miłoszu*, włączony za zgodą Autorki do niniejszego zeszytu, musieliśmy wycofać, ponieważ praca ta ukazała się w numerze 11 (sierpień – październik 1980) gdańskiego almanachu „Punkt”. Nb. opatrzone ją tam informacją: Artykuł przewidziany do druku w nr 8 „Punktu” nie ukazał się tam nie z winy Autora i redakcji⁹.

Pod spodem opublikowano list Sławińskiej, datowany na 20. lutego 1981 roku:

Wielce Szanowny Panie Profesorze,
Przed chwilą otrzymałam pismo od Redakcji „Pamiętnika”, stąd też dowiedziałam się, że artykuł mój ukazał się w gdańskim „Punkcie” (artykułu wcale nie widziałam).

9 „Pamiętnik Literacki”, rocznik LXXII (1981), z. 1, s. 394.

W 1978 roku przekazałam redakcji „Punktu” tekst do druku; w 1979 r. został mi zwrócony, gdyż **cenzura nie zgodziła się na druk** [wyróż. K.B.]. Uznałam więc, że mogę nim rozporządzać i dlatego przesałam go zimą 1980 r. na Pana ręce do zeszytu poświęconego prof. Zgorzelskiemu.

O zamiarze ogłoszenia artykułu w „Punkcie” teraz nie zostałam wcale powiadomiona. Widocznie zachowali sobie czy przepisali 1 egzemplarz i uważali się za pierwszych właścicieli tekstu.

Chciałabym, by i Pan, i Redakcja „Pamiętnika” wiedzieli, jak sprawa stoi. Byłoby brzydko i niełojalnie z mojej strony jednocześnie ofiarować artykuł do publikacji dwu czasopismom. Nie przyszłoby mi to do głowy.

Proszę przyjąć wyrazy szacunku i dobrych pozdrowień.

Irena Sławińska¹⁰

Dla badaczki i redakcji kwartalnika (list skierowano do redaktora naczelnego) najważniejsza okazuje się kwestia pierwodruku i naukowej uczciwości, ale badacz cenzury odnajduje tu, „między wierszami”, zagadnienia inne. Po pierwsze, Sławińska pisze wprost o ingerencji cenzury, a fragment zostaje wydrukowany bez żadnych zmian. Prawdziwe to kuriozum, wzmianki o istnieniu i działaniach państwowej cenzury podlegały bowiem bezwzględnemu nakazowi ich usuwania. Po drugie, zarówno redakcja, jak i autorka listu, wspominają (aczkolwiek ogólnie) o cenzorskim zatrzymaniu tekstu zgłoszonego uprzednio do numeru 8. gdańskiego „Punktu”. Warto dodać, że almanach stał się w czasie „karnawału” Solidarności jednym z najważniejszych głosów strajkującego Wybrzeża, a w numerze 12. (datowanym październik – grudzień 1980) opublikowano materiały dokumentujące przebieg najważniejszych wydarzeń: treść postulatów strajkujących załóg, magnetofonowy zapis przebiegu obrad Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego (MKS) w Stoczni Gdańskiej, wybór poezji strajkowej, treść ulotek rozpowszechnianych przez strajkujących i stronę rządową. W numerze

10 Tamże.

zamieszczono też przemówienia końcowe Lecha Wałęsy i reprezentującego rząd Mieczysława Jagielskiego, protokół porozumienia między Komisją Rządową a MKS z 31 sierpnia 1980¹¹.

Zeszyt 1/1981 „Pamiętnika Literackiego” oddano do składu 28 listopada 1980, list Sławińskiej, datowany na luty 1981, musiał dotrzeć do redakcji trochę później. Założyć można, że do wydrukowania bezkompromisowych wyjaśnień braku szkicu o Miłoszu – już Nobliście – doszło na późniejszym etapie pracy nad numerem, gdy w związku z rozprzężeniem w instytucji cenzury zluźowano zakazy, już nie tylko związane z „zapisem” na Miłosza. Zeszyt 1/1981 „Pamiętnika Literackiego” (druk numeru ukończono w kwietniu) jest więc dowodem na to, że wiosną 1981 r. zaprzestano wycinania fragmentów informujących czytelników, że w Polsce istnieje i działa urząd kontroli publikacji. Można zatem potwierdzić tezę o złagodzeniu kontroli w okresie od sierpnia 1980 do 13 grudnia 1981, nie przychylając się jednakże do opinii o całkowitym zawieszeniu cenzuralnych działań. Materiały archiwalne temu bowiem przeczą: w lipcu 1981, na przykład, dokonano ingerencji w 576 publikacjach, z czego aż 76 zakwestionowano w całości¹².

Z ogłędzin zeszytu drugiego „Pamiętnika Literackiego”, oddanego do składu w lutym 1981, a wydrukowanego w sierpniu nie wynika, by GUKPPIW jakkolwiek ingerował w ogłoszone teksty. Nie ma także artykułów, które można by uznać za zdecydowanie niecenzuralne, a „przemyczone” w okresie łagodniejszej kontroli. Warto podkreślić, że ten zeszyt kwartalnika przygotowano jeszcze przed ogłoszeniem nowej ustawy o cenzurze i okresem jej obowiązywania.

Znając dynamikę zmian prawnych regulujących działanie państwowej kontroli słowa, założyć można, że najbardziej „liberalnymi” zeszytami „Pamiętnika Literackiego” winny być dwa kolejne, wydane w drugiej połowie roku 1981. I tak też się dzieje.

Obszerny zeszyt 3/1981 oddano do składu w maju, a druk ukończono w listopadzie. Podlegał więc kontroli wiosną, zbyt

11 „Punkt” był czasopismem niezależnym, ukazującym się poza koncernem państwowym RSW Prasa-Książka-Ruch, nie miał etatów, redagowali go przedstawiciele regionalnego środowiska literackiego i pracownicy naukowcy Uniwersytetu Gdańskiego [*Encyklopedia Gdańska*, dostęp: 15 maja 2022].

12 AAN, GUKPPIW, sygn. 3912, k. 3.

wcześniej, by zostać objęty wyłączeniem publikacji naukowych spod jurysdykcji cenzury, które gwarantowała nowa ustawa. W stopce redakcyjnej zatem widnieje kod cenzora: s-12. W zeszycie pojawia się artykuł Wadima Kożynowa *Literatura rosyjska a realizm krytyczny* w przekładzie, także objętego uprzednio cenzorskim „zapisem”, a tu podpisanego nazwiskiem, Stanisława Barańczaka¹³. Kolejny to znak poluzowania obostrzeń: zgoda na druk wprawdzie jeszcze nie oryginalnego tekstu autora *Chirurgicznej precyzji*, ale już tekstu przezeń tłumaczonego. Prawdziwą rewelacją przynosi jednak ostatnia strona okładki z zapowiedziami zeszytu kolejnego – z siedmioma artykułami na temat twórczości Miłosza.

Zeszyt 4/1981 otwiera całostronicowe zdjęcie Noblisty zrobione 8 czerwca 1981 r., podczas jego wizyty w warszawskim Muzeum Literatury. Przypomnijmy, że pierwszy od czterdziestu lat pobyt poety w kraju miał miejsce w dniach 5–19 czerwca 1981 i był ściśle nadzorowany przez organy partyjne, milicję i SB¹⁴.

Miłoszowski tom „Pamiętnika Literackiego” oddano do składu 14 sierpnia 1981 roku, na kilka tygodni przed wejściem w życie nowej ustawy, poddano go więc kontroli (kod cenzora H-3), podobnie jak numer poprzedni. Cenzorzy czytali go już jednak zgodnie z nowymi wytycznymi, dopuszczającymi pisanie o Miłoszu i to w wielce afirmatywnej formie.

W numerze 4. znajdują się wszystkie, zapowiedziane na okładce numeru trzeciego, artykuły o autorze *Zniewolonego umysłu* (a nawet jeden więcej). Ponadto nekrolog zmarłego profesora literatury polskiej w Neapolu, Stanisława Piekuta, w którym wzmiankuje się jego drogę więźnia Starobielska i Workuty, potem żołnierza 3. Dywizji Strzelców Karpackich: treści uprzednio absolutnie niecenzuralne.

- 13 Najpóźniej w lutym 1976 roku ogłoszono częściowy zapis na nazwisko Barańczaka (wzmianki o nim i o jego tekstach trzeba było zgłaszać kierownictwu urzędu, które podejmowało decyzje o ewentualnym druku bądź zakazie) [zob. Strzyżewski 2015: 95]. Ciekawym ujęciem kwestii oficjalnego „nieistnienia” nazwiska Barańczaka jest artykuł L. Neugera [zob. Neuger 2007: 7–13].
- 14 Program pobytu Czesława Miłosza w Polsce i notatka na temat jego pobytu znajduje się, na przykład, w zespole archiwalnym KC PZPR w teczce zatytułowanej: „Opozycja”, zob. AAN, KC PZPR, Wydział Kultury, 1981, sygn. LVI-1408.

W artykule *Miłosz w „Pamiętniku Literackim”*. *Kartka z dziejów polskiej literatury i humanistyki* Grażyna Borkowska tak opisuje kulisy powstania numeru 4/1981:

Pierwszy większy blok tekstów na temat pisarza ukazał się we wczesnych latach 80., dokładnie w czwartym zeszycie z 1981 roku, a więc jeszcze w czasach dogasającego PRL-u, który topniał w warunkach ostatniej już „odwilży”. Drukowane wówczas materiały były plonem konferencji Miłoszowskiej zorganizowanej w czasach pierwszej Solidarności na Uniwersytecie Jagiellońskim [...] materiałów pokonferencyjnych organizatorzy nie mogli raczej wydać w formie książki, a „Pamiętnik” nie mógł ich opublikować w całości w jednym zeszycie. Dawkowano Miłosza po kropelce, w małych ilościach, strawnych dla cenzury. Dość powiedzieć, że referat o prozie Miłosza pióra Włodzimierza Boleckiego, wygłoszony w IBL-u w 1982 roku, ukazał się w „Pamiętniku” dwa lata później, co okazało się niezłym tempem, a zaprezentowana przez Michała Głowińskiego na tej samej konferencji interpretacja wiersza Miłosza *Przedmieście* (wraz z dodaną później kontrpropozycją Aleksandry Okopień-Sławińskiej) została opublikowana dopiero w roku 1987. Wielu tekstów wówczas wygłoszonych w ogóle nie wydano (np. referatu znanego opozycjonisty Romana Zimanda, który mówił o *Zniewolonym umyśle*), być może nawet nie składano ich do druku, znając stanowisko cenzury. Inne reguły obowiązywały konferencję naukową, organizowaną w małej sali, czym innym był natomiast twardy dowód niesubordynacji politycznej utrwalony drukiem. [Borkowska 2014: 14–15]

Dodajmy, że krakowska konferencja, z której pochodzi większość ogłoszonych w piśmie tekstów odbyła się w dniach 9–12 czerwca 1981 roku, a materiały z niej opublikowano w formie zeszytu naukowego Uniwersytetu Jagiellońskiego w roku 1987 [zob. Szymański, red. 1987]¹⁵.

15 W zeszycie ogłoszono dziewięć artykułów, a we wstępie zaznaczono, że tom zawiera jedynie te referaty, których do tej pory nie publikowano w czasopiśmie.

Ślad artykułu Romana Zimanda udało się natomiast odnaleźć w cenzorskich „Informacjach Departamentu Informacji i Nadzoru” pochodzących z okresu od 30 listopada do 31 grudnia 1982. Pojawia się w nich wzmianka, że tekst usunięto w całości – a więc uprzednio zgłoszono do druku – z tomu *Szkice o twórczości Czesława Miłosza* pod redakcją Jerzego Kwiatkowskiego¹⁶. Niewykluczone, że wpływ na pełne zatrzymanie miał tu nie tylko niedopuszczalny temat, ale i autor, na którym *mógł ciążyć cenzorski „zapis”*. Przywołany dokument archiwalny poświadcza więc przetrzymanie całego tomu opracowań twórczości noblisty, który mógł zostać wydany dopiero w roku 1985, po trzech latach od przesłania do cenzorskiej kontroli [zob. Kwiatkowski, red. 1985].

Z analizy zespołu GUKPPIW wynika rzecz jeszcze inna: nie tylko nie wydrukowano w „Pamiętniku Literackim” 4/1981 części referatów z krakowskiej konferencji (prawdopodobnie, uprzedzając spodziewane kłopoty, redaktorzy nie zgłosili ich do urzędu cenzury), ale w tych ogłoszonych – dokonano charakterystycznych cięć. W „Informacjach bieżących nr 19” z 12–14 lutego 1982 roku czytamy, że z dwóch artykułów usunięto fragmenty dotyczące powieści *Zniewolony umysł*¹⁷. Ze szkicu *Autobiografia jako rozpamiętywanie losu: Nie tylko o „Rodzinnej Europie”* Tomasza Burka (także niechętnie widzianego przez władze historyka literatury i krytyka, redaktora drugoobiegowego „Zapisu”¹⁸) znikł duży fragment tekstu – ponad dwadzieścia wersów plus cytaty z Miłosza [zob. Burek 1981: 127]¹⁹. Zmianę wprowadzono i artykuł ukazał się w postaci okrojonej przez cenzurę²⁰. Z kolei artykuł *Czesława Miłosza odkrywanie Ameryki*²¹ autorstwa Mariana Stępnia (naukowca partyjnego, pełniącego od

16 AAN, GUKPPIW, sygn. 3818, k. 309.

17 AAN, GUKPPIW, sygn. 3810, k. 81–82.

18 Z analizy materiałów archiwalnych wynika, że w pierwszej połowie roku 1983 na Tomaszu Burku mógł ciążyć cenzorski zapis. Przypuszczenie takie należy zwyfikować.

19 Z artykułu usunięto fragment po zdaniu: „Dosłownie jeden krok dzieli prozę fabularną Miłosza od jego eseistyki”.

20 Co ciekawe, artykuł opublikowano w okrojonej formie także w roku 2001 [zob. Burek 2001: 13].

21 Artykułu tego nie wymienia się wśród wygłoszonych na krakowskiej konferencji [zob. Szymański, red. 1987: 7–8].

1981 roku funkcję sekretarza Komitetu Środowiskowego Nauki przy Komitecie Krakowskim PZPR) cenzorzy zubożyli o dwa zdania²². W swoich dziennikach Stępień wspomina o wznowieniu pracy nad artykułem po uzyskaniu informacji o otrzymaniu przez poetę literackiej Nagrody Nobla oraz list przesłany przez Markiewicza z wiadomością, że ukończony już tekst ukaże się w numerze 3 „Pamiętnika Literackiego” z 1981 roku [Stępień 2019: 165 (wpis z 9 października 1980), 203 (wpis z 9 lipca 1981)]. W rzeczywistości, artykuł został na okładce zeszytu trzeciego jedynie zaanonsowany jako zapowiedź do tomu kolejnego.

Potwierdzić można tu zatem opinię, że *Zniewolony umysł*, tekst obnażający mechanizmy uwikłania pisarzy w komunizm, to najgłębiej niecenzuralne i tropione zawzięcie przez organy kontroli, dzieło noblisty²³. Bez względu na orientację polityczną autorów i ich ewentualne możliwości interweniowania u władz – Stępień skorzystał, na przykład, z takiej szansy w czerwcu roku 1980, odwołując się skutecznie od decyzji cenzury w związku z drukiem szkicu o Janie Lechoniu [zob. Stępień 2019: 145] – przy podjęciu tak wywrotowego tematu negatywna decyzja GUKPIW była ostateczna.

„Informacje bieżące nr 19”, w których odnotowano zmiany w artykułach Burka i Stępnia datowane są na luty 1982, a więc o pół roku później, niż czas oddania numeru do składu. Tak znaczące opóźnienie sygnalizuje pojawienie się jeszcze innych trudności z wydrukowaniem zeszytu. Warto się im przyjrzeć.

W stopce redakcyjnej czytamy, że numer 4. „Pamiętnika Literackiego” oddano do składu 14 sierpnia 1981 roku, do druku 28 grudnia 1981 roku, a druk ukończono w lutym roku następnego. Dochodzi zatem do sytuacji bez precedensu: wydania numeru w pierwszych tygodniach stanu wojennego, gdy zawieszono działalność wszystkich – poza „Trybuną Ludu”, „Żołnierzem Wolności” i szesnastoma regionalnymi gazetami partyjnymi – pism w kraju [zob. Ligarski 2012: 21–22]. Nic w treści tomu czwartego „Pamiętnika Literackiego” nie wskazuje na wydanie w tak nietypowych

22 AAN, GUKPIW, sygn. 3810, k. 81.

23 Wspominał o tym sam Miłosz w rozmowie z Aleksandrem Fiutem [zob. Miłosz, Fiut 2003]. Zob. także [Gardocki 2015].

okolicznościach, a pikanterii sprawie dodaje fakt, że poświęcony został pisarzowi znajdującemu się przez wiele lat na indeksie.

Sprawa wyjaśnia się, gdy przejrzeć cenzorską dokumentację z okresu bezpośrednio po wprowadzeniu stanu wojennego. Otóż, pracownicy urzędu cenzury, powołując się na dekret o stanie wojennym oraz zarządzenie prezesa GUKPiW z 12 grudnia, dokonują w tym czasie powtórnej oceny materiałów już raz ocenionych i zaakceptowanych. Procedurę nazywają „weryfikacją”, a jej założeniem czynią kontrolę znacznie surowszą, a zgodną z nowymi instrukcjami. W praktyce przetrzymują całe teksty lub eliminują treści dopuszczone do druku w okresie obowiązywania liberalnej nowej ustawy²⁴. „Weryfikacja” wyjaśnia ogłoszenie drukiem Miłoszowskiego „Pamiętnika Literackiego” już w stanie wojennym: gdy nie udało się wydrukować zeszytu przed 13 grudnia 1981 roku, trafił do grupy tekstów czytanych/cenzurowanych ponownie, czyli: „weryfikowanych”. Najprawdopodobniej, przy tej powtórnej kontroli dokonano ingerencji w artykułach Burka i Stępnia.

Warto dodać, że pomimo wydania numeru w okresie zawieszenia działalności czasopism, nie ograniczono nakładu, niewykluczone natomiast, że podjęto próbę wstrzymania rozpowszechniania pisma. Jak pisze Aleksandra Bagińska-Masiota:

Zarządzenie (nr 17. dekretu o stanie wojennym – K.B.) przewidywało dwustopniową formę dokonywania cenzury. Pierwszy etap kontroli miał miejsce jeszcze przed powstaniem ich ostatecznej wersji i przygotowaniem do rozpowszechniania, np. drukiem. Drugi, wtedy gdy czasopismo już zostało wydrukowane, przedstawienie przygotowane etc. Wówczas organ kontroli mógł odmówić zgody na rozpowszechnienie, jeśli nie dostosowano się do wcześniejszych uwag cenzora. Decyzja ta nie podlegała zaskarżeniu i była ostateczna. [Bagińska-Masiota 2014: 196]

24 AAN, GUKPiW, sygn. 3810, k. 3. [Informacje Departamentu Informacji i Nadzoru, za okres 13 XII 1981 – 29 III 1982].

Znalezienie jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czy wstrzymano rozpowszechnianie numeru wymagałoby dalszych badań.

Zeszyt nr 1–2 (podwójny) z 1982 oddano do składu jeszcze przed ogłoszeniem stanu wojennego, 16 listopada 1981 roku Teoretycznie powinien być więc z kontroli zwolniony, w stopce jednak widnieje cenzorski kod. Oczywistym wyjaśnieniem tej nieścisłości jest przedłużające oczekiwanie na zgodę na druk – uzyskano ją dopiero po dziesięciu miesiącach! Numer przetrzymano więc nie tylko przez krótki czas obowiązywania nowej ustawy, ale także i przez okres zawieszenia działalności wydawniczej czasopism; przypomnijmy, że większość pism wznowiła swą działalność w kwietniu i maju 1982 roku. Zeszyt nr 1–2 „Pamiętnika Literackiego” skierowano do druku we wrześniu 1982, a w październiku wydrukowano.

Skład kolejnego numeru z 1982 roku, ponownie podwójnego (3–4), zlecono w maju 1982, a do druku doszło w grudniu. Oba zeszyty z 1982 roku są objętościowo bardzo skromne, nie wybrano do nich także tematów przewodnich. Widomy to znak, że niełatwo było redakcji odnaleźć się w trudnym czasie, a niewykluczone, że zrezygnowano nawet z ogłoszenia części artykułów, które widniały we wcześniej sporządzonym planie wydawniczym.

W roku 1983 opublikowano już cztery pełne tomy „Pamiętnika Literackiego”. Jak czytamy w stopce redakcyjnej, zeszyt pierwszy oddano do składu 21 października 1982, a podpisano do druku w kwietniu roku następnego, druk ukończono w maju. W numerze nie ma niczego, co mogłoby przykuć uwagę badaczy cenzury, zwracają jedynie uwagę dwa wspomnienia o zmarłym latem 1982 roku Romanie Jakobsonie (pióra Żółkiewskiego oraz Marii Renaty Mayenowej). Zeszyt nr 2 z 1983, przygotowany na IX Międzynarodowy Kongres Słowistów w Kijowie, skierowano do składu w lutym 1983, do druku – w czerwcu, a druk ukończono w lipcu 1983, wraz ze zniesieniem stanu wojennego. Ciekawy okazuje się zeszyt trzeci, ostatni przygotowany w czasie obowiązywania stanu wojennego (maj 1983). Pojawiają się w nim pierwsze symptomy luzowania obostrzeń związanych z cenzurą „wojenną”: artykuł Aleksandra Woźnego na temat Witolda Gombrowicza *Relacje komunikacyjne w świecie przedstawionym* powieści Witolda Gombrowicza oraz artykuł pióra znanego dysydenta Jana Józefa Lipskiego [zob. Lipski

1983]²⁵. Na okładce, jako zapowiedź do numeru kolejnego, sygnalizowany jest też kolejny artykuł o Miłoszu.

Zeszyt 4/1983, przekazano do składu w sierpniu, do druku – w grudniu 1983, cenzurowano go zatem w ostatnich tygodniach obowiązywania stanu wojennego. Z oględzin tomu wynika, że zapowiadany tekst Włodzimierza Boleckiego *Proza Miłosza* jednak się nie ukazał. Niewykluczone, że przetrzymano go w urzędzie kontroli (w szkicu autor obszernie omawia *Zdobycie władzy*, a także wzmiankuje *Zniewolony umysł*), choć w źródłach archiwalnych tego domniemania nie udało się potwierdzić. Tekst trafił do późniejszego o pół roku numeru 2. z 1984, poddanego łagodniejszej ocenie już po zniesieniu stanu wojennego i powrocie do przekształconej wersji nowej ustawy²⁶.

Ostatni zeszyt „Pamiętnika Literackiego” z roku 1983 poświęcony jest twórczości Cypriana Kamila Norwida. Nie zamieszczono w nim jednak żadnego artykułu Sławińskiej, znakomitej znawczyni poety, a przy tym osoby reprezentującej nieakceptowany przez władzę światopogląd. Za komentarz do tej sytuacji można uznać charakterystyczną cenzorską ingerencję dokonaną w tym samym okresie. Otóż z pisma wydawanego przez wrocławską Kurię Metropolitalną – „Nowe Życie”, usunięto notatkę o tym, że władze PRL zakazały wyjazdu polskim norwidologom (w tym i profesor Sławińskiej) na konferencję do Chicago²⁷.

4. Wnioski

Zmienne losy edycji poszczególnych zeszytów „Pamiętnika Literackiego” odzwierciedlają szybkość i gwałtowność zmian w cenzurowaniu publikacji, w tym naukowych, mających miejsce w latach 1980–1983. Przy czym kluczowa dla zrozumienia niuansów kontroli

25 W lutym 1976 ogłoszono częściowy zapis na nazwisko Jana Józefa Lipskiego [zob. Strzyżewski 2015: 95]. Na temat działalności J.J. Lipskiego w tym okresie i skierowanych przeciwko niemu represji pisze szeroko Łukasz Garbal [zob. Garbal 2017: 207–227].

26 Artykuł ten opublikowano rok później, w zeszycie 2 z 1984, s. 133–164. Zob. też [Borkowska 2014: 14].

27 AAN, GUKPPIW, sygn. 3917, k. 16.

pisma wydaje się niewielka częstotliwość jego edycji: długi proces redakcyjny (częste opóźnienia) oraz długi proces cenzurowania, znamionujący poziom skomplikowania pracy i wagę jaką doń przykładano. W niektórych okresach urząd cenzury nie mógł na czas zastosować właściwych przepisów, gdyż te zmieniały się szybciej niż czytano kolejne zeszyty kwartalnika! Taka kuriozalna sytuacja zdarzyła się w krótkim okresie obowiązywania nowej ustawy o cenzurze, której GUKPIW „nie zdążył” zastosować wobec pisma – **a więc nie wyłączył go spod kontroli, a także zaraz po wprowadzeniu stanu wojennego, gdy nie zrezygnowano z wydania ostatniego numeru z roku 1981. Dodajmy, że ogłoszenie w lutym 1982 roku Miłoszowskiego numeru daje pozór ciągłości i stwarza mylne wrażenie, jakby „Pamiętnika Literackiego” wcale w okresie stanu wojennego nie zawieszono.**

Czy na podstawie analizy losów pisma można potwierdzić tezę o – podobnym do „odwilżowego” – złagodzeniu instytucjonalnej cenzury w okresie od sierpnia 1980 do 13 grudnia 1981? Tak, opinię o poluzowaniu kontroli, ale bez potwierdzenia zupełnego zawieszenia cenzuralnych działań, już w niniejszej wypowiedzi sformułowano. W okresie „karnawału” Solidarności pozwolono w „Pamiętniku Literackim” na wzmianki na wcześniej niedozwolone tematy: potwierdzenie istnienia urzędu kontroli, fakt uwięzienia w sowieckim łagrze. Dopuszczono także do publikacji oryginalne teksty lub tłumaczenia autorstwa dysydentów – Lipskiego, Barańczaka. Za najistotniejszą zmianę uznać trzeba jednak udzielenie zgody na druk licznych artykułów na temat Miłosza, zgody na podjęcie tematu, który okaże się jednym z najważniejszych osiągnięć polskiego literaturoznawstwa początków dziewiątej dekady XX w.

Warto przy tym podkreślić, że dynamika i kierunek zmian pracy urzędu cenzury w połowie lat 50. i w początkach lat 80. była nieco inna. Po śmierci Stalina przekształcenia wiodły od kontroli bardzo surowej, poprzez stopniowe łagodzenie, okres największej swobody (październik 1965 – październik 1957), do stopniowego zaostrzania, ale bez powrotu do rygorów okresu stalinowskiego [zob. Budrowska 2022]. W początkach dziewiątej dekady wieku XX zaś: od kontroli umiarkowanej, do głębokiego poluzowania (sierpień 1980 – grudzień 1981) i ustanowienia nowej ustawy o cenzurze, poprzez

gwałtowne i silne zaostrenie (wprowadzenie stanu wojennego wraz z przepisami regulującymi cenzurę „wojenną”), do stopniowego luzowania zasad prawnych i praktyki kontrolnej. W badanym okresie zwrotów było zatem więcej, ich przebieg gwałtowniejszy, z tłem w postaci zmian prawnych.

Opisany przykład cenzurowania kilkunastu zeszytów „Pamiętnika Literackiego” dobrze owe zmiany odzwierciedla, a przyczyny takiego stanu upatrywać można w samej specyfice kontroli wydawnictw periodycznych: cenzorzy czytają kolejne – dość podobne do siebie ze względu na podejmowaną (tu: literaturoznawczą) tematykę, poziom naukowy, redakcję – numery pisma, ale przy każdej zmianie prawnej czy zmianie wytycznych, inaczej.

Jaki był charakter zmian, które wprowadzali w latach 1980–1983 w „Pamiętniku Literackim” cenzorzy? Najczęściej stosowany rodzaj ingerencji to niedopuszczenie do druku całych artykułów, znaczenie rzadziej decydowano się na przekształcenia. Uwidacznia się nawet pewna powściągliwość cenzorów, wynikająca – być może – z poczucia braku kompetencji. Zmian wprowadza się więc niewiele, a te polegają jedynie na wycinaniu drażliwych fragmentów, ale bez zastępowaniu ich inną narracją. Usuwane są artykuły podejmujące zakazane treści (cenzurowanie ze względu na treść); w badanym okresie to przede wszystkim szkice związane z osobą i twórczością objętego przez wiele lat „zapisem” autora *Doliny Issy*. Nie dopuszcza się też do publikacji prac naukowców postrzeganych jako opozycjoniści (cenzurowanie ze względu na autora).

Ciekawym, aczkolwiek pobocznym względem głównych rozważań ustaleniem, wydaje się także materiałowe potwierdzenie zaistnienia „weryfikacji”, czyli procesu powtórnej, ostrzejszej kontroli, której poddano zeszyt nr 4 z 1981 roku. Trudno uznać go jednoznacznie za cenzurę represyjną, ale warto zauważyć, że dodatkowa ocena przeznaczonego do druku numeru (a więc mającego już cenzorskie imprimatur) takie znamiona nosi.

5. Postulaty dalszych badań

W toku badań nad tematem wyłoniło się wiele zagadnień do podjęcia. Badania kontynuować można, przeprowadzając, na przykład,

wywiady z żyjącymi członkami redakcji „Pamiętnika Literackiego” i autorami cenzurowanych w początkach lat 80. tekstów i konfrontując uzyskane dane z materiałami archiwalnymi²⁸. Warto kontynuować ogólne badania nad tematem cenzurowania prac naukowych z dziedziny literaturoznawstwa²⁹. Ciekawe może być także zastanowienie nad kwestią autocenzurowania się naukowców, wybierania przez nich pewnych tematów, a unikania innych. Interesująca wydaje się także perspektywa przeanalizowania stosunku urzędu cenzury do innych czasopism literaturoznawczych, w tym tych, które wychodziły częściej – jako dwumiesięczniki lub miesięczniki. Tu zmiany ostrości i sposobów kontroli uwidoczną się, jak można mniemać, jeszcze wyraźniej. Ciekawym przykładem służą „Teksty”, których działalność została w stanie wojennym zawieszona, a nigdy potem, do czasu końca trwania komunistycznej formacji, jej nie wznowiono [Grochowski 2016]³⁰.

Bibliografia

Źródła

- AAN, GUKPPiW, sygn. 3803, 3810, 3811, 3815, 3818, 3912, 3913, 3914, 3916, 3917, 3918.
 AAN, KC PZPR, Wydział Kultury, 1981, sygn. LVI–1408.
 „Pamiętnik Literacki”, roczniki LXXI (1980), LXXII (1981), LXXIII (1982), LXXIV (1983).

Literatura

- Bagieńska-Masiota Aleksandra (2014), *Prawne podstawy cenzury prasy w okresie stanu wojennego w Polsce (1981–1983)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LXVI, z. 2, <https://doi.org/10.14746/cph.2014.46.2.08>.
 Bates John M. (2000), *Cenzura w epoce stalinowskiej*, „Teksty Drugie”, nr 1–2.

- 28 Pionierem takiego rozwiązania w badaniach nad komunistyczną cenzurą w Polsce jest Zbigniew Romek [zob. Romek, red. 2000].
 29 Postulat jest stopniowo realizowany, zob. np. [Kościwicz 2019].
 30 Pismo wydawane jest od roku 1990 jako „Teksty Drugie”.

- Borkowska Grażyna (2014), *Miłosz w „Pamiętniku Literackim”*. Kartka z dziejów polskiej literatury i humanistyki, w: *Rodzinny świat Czesława Miłosza*, red. Tomasz Bilczewski, Luigi Marinelli, Monika Woźniak, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Borkowska Grażyna (2016), „Pamiętnik Literacki” 1946–1989, w: *IBL w PRL. Studia i wspomnienia*, red. Elżbieta Kiślak, Wydawnictwo IBL, Warszawa, t. 1.
- Budrowska Kamila (2009), *Literatura i pisarze wobec cenzury PRL. 1948–1958*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, <https://doi.org/10.18290/sn2341.12>.
- Budrowska Kamila (2014), *Cenzurowanie tematyki rosyjskiej w literaturze pięknej w Polsce w latach 1948–1960. Rekonesans archiwalny*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. x.
- Budrowska Kamila (2022), *Cenzura i okolice. Szkice o cenzurze instytucjonalnej w Polsce w latach 1944–1990*, Wydawnictwo IBL, Warszawa.
- Budrowska Kamila (2023), *Cenzuralne perypetie rozprawy „O komediach Norwida” Ireny Sławińskiej*, „Studia Norwidiana”, nr 1 [w druku].
- Burek Tomasz (1981), *Autobiografia jako rozpamiętywanie losu. Nie tylko o „Rodzinnej Europie*, „Pamiętnik Literacki”, z. 4.
- Burek Tomasz (2001), *Autobiografia jako rozpamiętywanie losu. Nie tylko o „Rodzinnej Europie”*, w: *Poznanie Miłosza 2 (część druga 1980–1998)*, red. Aleksander Fiut, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Eisler Jerzy (2008), *„Polskie miesiące”, czyli kryzysy w PRL*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa.
- Encyklopedia Gdańska*, https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=PUNKT,_pismo [dostęp: 15 maja 2022].
- Franaszek Andrzej (2011), *Miłosz. Biografia*, Znak, Kraków.
- Garbal Łukasz (2017), *Jan Józef Lipski w Instytucie Badań Literackich. Cz. 3.: Między KOR-em a „Ursusem” (1976–1982)*, „Pamiętnik Literacki”, z. 2, <https://doi.org/10.18318/pl.2017.2.10>.
- Gardocki Wiktor (2015), *Rzecz o nieistnieniu Czesława Miłosza. 1979–1981*, w: *1984. Literatura i kultura schyłkowego PRL-u*, red. Kamila Budrowska, Wiktor Gardocki, Elżbieta Jurkowska, Wydawnictwo IBL, Warszawa.
- Gardocki Wiktor (2019), *Cenzura wobec literatury polskiej w latach osiemdziesiątych XX wieku*, Wydawnictwo IBL, Warszawa.
- Grochowski Grzegorz (2016), „Teksty” – pismo warsztatowe, w: *IBL w PRL. Studia i wspomnienia*, red. Elżbieta Kiślak, Wydawnictwo IBL, Warszawa, t. 1.

- Hobot Joanna (2000), *Gra z cenzurą poezji Nowej Fali (1968–1976)*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Kamińska Kamila (2013), *Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk wobec „Tygodnika Powszechnego” na przełomie lat 50. i 60. ub. wieku*, „Studia Medioznawcze”, nr 4.
- Kamińska-Cheminiak Kamila (2016), *Institutional Censorship in Relation to Catholic Press during the Decline of People’s Republic of Poland (1989–1990)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica”, nr 7 (37), <https://doi.org/10.18778/1505-9057.37.15>.
- Kamińska-Chełminiak Kamila (2019), *Cenzura w Polsce 1944–1960: organizacja, kadry, metody pracy*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa.
- Kloc Agnieszka (2018), *Cenzura wobec tematu II wojny światowej i podziemia powojennego w literaturze polskiej (1956–1958)*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa.
- Kościewicz Katarzyna (2019), *Preparowanie dziedzictwa. Pisma Kraszewskiego, Sienkiewicza, Żeromskiego i innych autorów pod cenzorskim nadzorem (1945–1955)*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Kotowska – Kachel Maria (2016), *Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk wobec tekstów pracowników Instytut Badań Literackich*, w: *IBL w PRL. Archiwalia*, red. Elżbieta Kiślak, Wydawnictwo IBL, Warszawa, t. 3.
- Kropidłowski Zdzisław (2010), *Ingerencje cenzury w działalność gdańskiego dwutygodnika „Gwiazda Morza” w latach 1983–1989*, w: *Niewygodne dla władzy. Ograniczanie wolności słowa na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. Dorota Degen, Jacek Gzella, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Kwiatkowski Jerzy, red. (1985), *Poznanwanie Miłosza: studia i szkice o twórczości poety*, Wydawnictwo Literackie, Kraków–Wrocław.
- Ligarski Sebastian (2012), *Wstęp*, w: *Środki masowego zakłamania. Gadzinówki w czasach stanu wojennego*, red. Sebastian Ligarski, Instytut Pamięci Narodowej, Szczecin.
- Lipski Jan Józef (1983), *Osobowość twórcza*, „Pamiętnik Literacki”, z. 3, s. 167–188.
- Łętowski Maciej (2010), *Gdy lżyliśmy ustrój i godziliśmy w sojusze. Cenzura prasowa PRL na przykładzie katolickiego tygodnika społecznego „Ład”*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- Łozowski Piotr (2010), *Wpływ cenzury na teksty polskich piosenek rockowych*, w: *Przeskoczyc tę studnię strachu. Autor i dzieło a cenzura PRL*, red. Elżbieta Skorupa, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

- Miłosz Czesław, Fiut Aleksander (2003), *Czesława Miłosza autoportret przekorny*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Neuger Leonard (2007), *Uciekające imię*, w: „Obchodzę urodziny z daleka”. *Szkice o Stanisławie Barańczaku*, red. Joanna Dembińska-Pawelec, Dariusz Pawelec, Wydawnictwo uś, Katowice.
- Paczkowski Andrzej (2010), *Polska wojna dziesięcioletnia i upadek komunizmu*, w: *Niepiękny wiek XX. Profesorowi Tomaszowi Szarocie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Błażej Brzostek, Jerzy Eisler, Dariusz Jarosz, Krzysztof Kosiński, Tadeusz Wolsza, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa.
- Radzikowska Zofia (1990), *Z historii walki o wolność słowa w Polsce (cenzura PRL w latach 1981–1987)*, Universitas, Kraków.
- Romek Zbigniew, red. (2000), *Cenzura w PRL. Relacje historyków*, Neriton, Warszawa.
- Romek Zbigniew (2010), *Cenzura a nauka historyczna w Polsce. 1944–1970*, Neriton, Warszawa.
- Rudka Szczepan (2001), *Poza cenzurą. Wrocławska prasa bezdebitowa 1973–1989*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Wrocław.
- Stępień Marian (2019), *Kartki z dziennika*, Studio Emka, Warszawa.
- Strzyżewski Tomasz (2015), *Wielka księga cenzury PRL w dokumentach*, Wydawnictwo Prohibita, Warszawa.
- Swacha Piotr (2014), *Cenzura wobec problematyki „odwilży” 1956 roku na łamach „Gazety Poznańskiej”, „Zeszyty Prasoznawcze”, nr 1.*
- Szymański Wiesław P., red. (1987), *Czesław Miłosz, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historycznoliterackie”, z. 61.*
- Świslak Mateusz (2010), *Niepolityczne tabu, czyli o cenzurze obyczajowej lat 80. w: Przeskoczyć tę studnię strachu. Autor i dzieło a cenzura PRL*, red. Elżbieta Skorupa, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Woźniak-Łabieniec Marzena (2012), *Obecny – nieobecny. Krajowa recepcja Czesława Miłosza w krytyce literackiej lat pięćdziesiątych w świetle dokumentów cenzury*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Kamila Budrowska

The Censorship of “Pamiętnik Literacki” Before and After the Introduction of Martial Law in Poland (1980–1983)

The article discusses the censorship of the magazine “Pamiętnik Literacki” (Literary diary) between 1980 and 1983. The investigation is based on selected archive materials from the Central Control Office of the Press, Publications and Public Performances and on the analysis of the content

of individual volumes of the magazine. The research shows that the censorship editing within this period reflects the speed and violence of the political changes under martial law and in the months directly preceding its introduction. Based on the changes regarding “Pamiętnik Literacki”, the author managed to track and confirm both the partial lifting of the restrictions imposed by the institutional control during the so-called “carnival” of the Solidarity movement (August 1980–December 13, 1981), and the introduction of the repressive “wartime” censorship, gradually eased until the lifting of martial law. The theme most thoroughly investigated by the censorship office, and the gauge of the level of censorship, was Czesław Miłosz and his writings, since he was banned from being published in the Polish People’s Republic for almost thirty years.

Keywords: censorship; magazine censorship; “Pamiętnik Literacki”; Główny Urząd Kontroli Prasy Publikacji i Widowisk (GUK-PPiW); Central Control Office of the Press, Publications and Public Performances; martial law; Czesław Miłosz.

Kamila Budrowska – prof. dr hab.; interesuje się związkami między literaturą a polityką, cenzurą instytucjonalną w Polsce Ludowej i innych krajach byłego bloku wschodniego oraz edytorstwem naukowym. Autorka ponad 100 prac naukowych. Ostatnio opublikowała: *Writers, Literature and Censorship in Poland. 1948–1958* (tł. P.A. Vickers, Peter Lang, Berlin 2020, seria: „Cross – Roads. Studies in Culture, Literature, and History”, ed. R. Nycz, v. 21) oraz *Cenzura i okolice. Studia o cenzurze instytucjonalnej w Polsce w latach 1944–1990*, Wyd. IBL PAN, Warszawa 2022; kieruje Katedrą Badań Porównawczych i Edytorstwa na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu w Białymstoku. Adres e-mail: k.budrowska@uwb.edu.pl.